

سه مجموعه وقفی نسخ خطی در سه آستان مقدس ایران (مشهد، قم، ری)

کاظم استادی^۱

چکیده

یکی از انواع وقف که در دوره اسلامی مخصوصاً دوره‌های متقدم بروز و ظهور یافته، وقف کتاب‌ها و نسخه‌های خطی برای مراکز علمی یا اماکن مذهبی بوده است. در این میان روشن است که نسخ خطی وقفی و غیر وقفی، ممکن است

با دلایل متنوع و متعددی، در کتابخانه‌ها یا مراکز نگهداری‌شان، معدوم یا مفقودالاطر گردند؛ بنابراین، به نظر می‌رسد که لازم است تا مجموعه‌های وقفی مراکز و کتابخانه‌ها، هر از گاهی، سرشماری آماری و پژوهش میدانی برای وضعیت موجودی آنها شوند. اکنون به‌عنوان نمونه و برای توجه بهتر به این مسئله، دو مجموعه وقفی نسخ خطی شاه‌عباس در دو آستان قم و شهرری (به سال ۱۰۳۷ ق) و نیز یک مجموعه بزرگ نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی (به سال ۱۰۶۷ ق)، موردبررسی آمار موجودی قرار گرفتند؛ که درنتیجه مشخص شد: از دو مجموعه نفیس وقفی شاه‌عباس به آستان قم و ری که جمعاً ۲۳۰ نسخه بوده‌اند، کمتر از تعداد انگشتان دست، باقی ماندند. اما، از مجموعه چهارصد نسخه خطی وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی، بیش از ۳۷۵ نسخه موجود می‌باشند؛ بنابراین، معلوم می‌شود که کارمندان و

۱. استاد دانشگاه مفید، قم kazemostadi@gmail.com

* استناد: استادی، کاظم. (۱۴۰۳). سه مجموعه وقفی نسخ خطی در سه آستان مقدس ایران (مشهد، قم، ری). *مجله مطالعات ایرانی- اسلامی*. (۲) ۱۴. doi: 10.30484/jii.2025.3717.1144

مسئولین آستان قدس رضوی در طول این چهار قرن، وظایف نگهداری و محافظتی خود را در حفظ میراثشان به خوبی انجام داده‌اند.

کلیدواژه‌ها: نسخ خطی ماقبل قرن ۱۱، شاه‌عباس صفوی، اسدالله خاتون، آستان قدس رضوی، آستانه قم، آستان عبدالعظیم.

مقدمه^۱

وقف (که در لغت، اجمالاً به معنای توقف و حبس می‌باشد) از اموری است که اختصاص به دین اسلام ندارد و قبل از آن نیز در بین جوامع بشری و میان پیروان غالب ادیان الهی و غیر الهی متداول بوده است. بعد از ظهور اسلام این سنت نیکو توسط پیامبر اسلام (ص) امضاء شد و به یک اصطلاح فقهی از عقود اسلامی (به معنای حبس کردن مال و جاری کردن منفعت یا ثمره آن برای استفاده عموم مردم، بدون دریافت عوض)، درآمد؛ و در این میان، عالمان و مبلغان دینی نیز مردم را به این امر تشویق و ترغیب نمودند که بر اثر این ترویج و فرهنگ‌سازی‌ها، موقوفات متنوع و متعدد بسیاری از گذشته تاکنون شکل گرفته است.

یکی از انواع وقف که در دوره اسلامی مخصوصاً دوره‌های متقدم بروز و ظهور یافت، وقف کتاب‌ها و نسخه‌های خطی برای گروه‌ها یا مراکز علمی یا اماکن دینی و مذهبی بوده است. حتی جالب‌توجه است که گاهی اشخاص و صاحب‌منصبان، درآمد یک مکان وقفی خود را صرف هزینه نسخه‌برداری کتاب‌ها و ایجاد وقف جدید می‌نمودند؛ به عنوان مثال، اکنون شمار زیادی وقف‌نامه نسخ خطی موجود است که نشان می‌دهد استنساخ آنها از درآمد حاصل از حمام نقش جهان اصفهان انجام شده‌اند (نک: جعفریان، ۱۳۹۷ ش: ۳۲۵ - ۳۵۲). در هر صورت، این سنت حسنه وقف باعث شده تا تعداد زیادی از نسخ خطی باقی‌مانده از متقدمین، در دایره این وقفیات حضور

۱. شأن نزول انجام این پژوهش آن است که به مناسبت اثر جدیدم با عنوان «کتابخانه شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ ق)»، گفتگویی با والد معظم (دام‌ظله) رد و بد شد. عرضه داشتم که از چهار صد نسخه خطی وقفی ابن خاتون به آستان قدس رضوی، بیش از ۳۷۵ نسخه آن را شناسایی نمودم و در کتابخانه آستان قدس موجود یافته‌ام. پدرگرامی تعجب بسیار نمودند. علت تعجب را جویا شدم. فرمودند که باقی ماندن این تعداد از نسخ وقفی ابن خاتون در کتابخانه آستان قدس، آن‌هم پس از چهار قرن، جالب توجه است؛ چراکه در کتابخانه‌های برخی از آستان‌های مقدس و مقدسه، بسیاری از نسخ خطی وقفی مفقود گشته‌اند. متعجب و کنجکاو شدم و به عنوان نمونه، دو مجموعه وقفی شاه‌عباس اول صفوی (م ۱۰۳۸ ق) که یک سال قبل از درگذشتش بر دو آستان و بارگاه وقف نموده را بررسی نمودم.

داشته باشند که با وجود اسناد وقفی آنها، به راحتی قابل شناسایی هستند (به عنوان نمونه نک: حسینی اشکوری، ۱۳۹۰ ش: سراسر متن).

در این میان روشن است که نسخ خطی وقفی و غیر وقفی، ممکن است با دلایل متنوع و متعددی، در کتابخانه‌ها یا مراکز نگهداری‌شان، معدوم یا مفقودالثر گردند. مثلاً به علت «عوامل طبیعی و بلایای جغرافیایی»، «اهمال کاری در حفظ» و «استهلاک و از بین رفتن نسخ خطی»، یا «جابجایی مکان نگهداری نسخه‌ها» و «مخدوش بودن دفاتر ثبتی» و یا حتی دلایل ناگوار دیگر همانند «امانت گرفتن و فراموشی مرجوع نمودن نسخ خطی»، یا «سرقت نسخ خطی و فروش این آثار» در داخل یا خارج از کشور (به عنوان نمونه نک: خانی‌پور، ۱۳۹۰ ش: ۲۱۹ - ۲۶۲)؛ بنابراین، نسخ خطی وقفی مراکز و کتابخانه‌ها نیز، برای مفقودالثر شدن، از این امور و دلایل مستثنی نیستند.

با توجه به مقدماتی که گذشت، به نظر می‌رسد که لازم است تا مجموعه‌های وقفی مراکز و کتابخانه‌ها، هر از گاهی، سرشماری آماری و پژوهش میدانی برای وضعیت موجودی شوند؛ بنابراین، اکنون به عنوان نمونه و برای توجه بهتر به این مسئله، سه مجموعه وقفی نسخ خطی (نسبتاً بزرگ) در سه آستان مقدس شهرهای ایران (: آستان مشهد الرضا علیه السلام، آستانه حرم حضرت معصومه قم، آستان عبدالعظیم علیه السلام شهرری) مورد بررسی آمار موجودی قرار می‌گیرند که توضیحات اجمالی آنها عبارت‌اند از:

الف. چند مجموعه وقفی شاه‌عباس صفوی

شاه‌عباس در دوران پادشاهی طولانی‌مدت خود، نگاه ویژه‌ای به تأسیس حوزه‌های دینی و مدارس علمیه و نیز نشر کتاب و وقف آن‌ها داشت. در این میان، حتی جالب‌توجه است که گاهی درآمد یک مکان وقفی خود را صرف هزینه نسخه‌برداری کتاب‌ها و ایجاد وقف جدید می‌نمود؛ به عنوان مثال، اکنون شمار زیادی وقف‌نامه نسخ خطی موجود است که نشان می‌دهد استنساخ آنها از درآمد حاصل از حمام نقش جهان اصفهان انجام شده‌اند (نک: جعفریان، ۱۳۹۷ ش: ۳۲۵ - ۳۵۲). وی چندین مجموعه بزرگ نسخ خطی نیز، وقف برخی از آستان‌های مقدسه و مدارس علمیه نموده است (به عنوان نمونه نک: تحویل‌دار، ۱۳۴۲ ش: ۸۱؛ فلسفی، ۱۳۵۳ ش: ۲۴/۳)؛ همانند: وقف قرآن‌های نفیس و برخی نسخ خطی به آستان قدس رضوی (که ظاهراً در میان سال‌های ۱۰۰۵ تا ۱۰۱۷ صورت گرفته است)، یا وقف یکصد و بیست نسخه خطی به آستان عبدالعظیم

حسنى (ع) شهرى، و نیز نسخه‌هایی (غالباً فارسى) که وقف بقیه شیخ صفى در اردبیل نموده، و یا نسخی که وقف بر حرم فاطمیه کاظمیه موسویه (على مشرفها الف الف تحیه) و بر مدرسه آستانه مزبوره واقع در دارالمؤمنین قم کرده است.

ب. مجموعه وقفی اسدالله خاتون در مشهد

به سال ۱۰۶۷ قمری، چهارصد نسخه خطی توسط «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی» وقف آستان قدس رضوی شده است. اکنون با تفصیلاتی که خواهد آمد، به «بررسی میدانی، سرشماری و فهرست» دو مجموعه وقفی شاه‌عباس صفوی و نیز مجموعه وقفی اسدالله خاتون عاملی خواهیم پرداخت؛ و نتایج پژوهش هر کدام را به‌صورت مجزا توضیح و اعلام خواهد شد.

۱ - نسخ وقفی شاه‌عباس به آستان عبدالعظیم حسنی (ع)^۱

حضرت عبدالعظیم حسنی (م ۲۵۲ ق) مشهور به شاه عبدالعظیم و سیدالکریم، از راویان حدیث بوده است که بیش از صد روایت از وی در کتب حدیثی نقل شده است؛ و گفته می‌شود که نسب او با چهار واسطه به امام حسن مجتبی (ع) می‌رسد. آستانه شاه عبدالعظیم در روزگار صفویان، (که تبار خویش را به امامزاده حمزه، فرزند امام موسی کاظم علیه‌السلام می‌رساندند)، بسیار مورد توجه ایشان واقع شد؛ و آثار و ابنیه‌ای در اطراف حرم بنا گردید (برای اطلاع بیشتر از زندگانی و آستان عبدالعظیم نک: عقیلی، ۱۳۸۰ ش: سراسر متن).

در این میان، نسخه‌های خطی و گاه مجموعه‌هایی، وقف این آستان شده است؛ که مهم‌ترین مجموعه وقفی بزرگ و شاید قدیمی‌ترین آن در این بقیه مبارکه، وقف مجموعه ۱۲۰ نسخه‌ای شاه‌عباس صفوی به تاریخ ۱۰۳۷ ق باشد.

۱. این چند صفحه، خلاصه‌ای از نوشته مفصلی در حدود نود صفحه، با همین عنوان می‌باشد که البته هنوز منتشر نشده است.

۱-۱ - متن وقفنامه شاهعباس به آستان عبدالعظیم (ع)

همان‌طور که اشاره شد، شاهعباس صفوی، یکصد و بیست نسخه خطی را با متن وقفنامه زیر، وقف آستانه حضرت عبدالعظیم (ع) کرده است که در اوراق عطف و ابتدای نسخ درج شده‌اند؛ و متن آنها عبارت است از:

«هو الواقف. به تاریخ غره شهر ذی‌قعدة الحرام ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یکصد و نوزده جلد کتاب دیگر، کلب آستان علی بن ابی‌طالب (ع) عباس الصفوی الحسینی بر آستانه مقدسه متبرکه امامزاده واجب‌التعظیم و التکریم امامزاده عبدالعظیم و بر مدرسه [عتیق] آستانه مذکوره، واقعه در بلوک غار [شهر] ری که طلبه از آنها منتفع شوند؛ مشروط بر آنکه از روضه و مدرسه بیرون نبرند. هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی‌عبدالله الحسین شریک بوده باشد. فمن بدله بعد ما سمعه فأنما اثمه علی الذین یبدلونہ. تمت». [اثر مهر که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی الدین بن محمد الحسینی الموسوی»] (به عنوان نمونه نک: حسینی استرآبادی، ۹۵۱ ق: برگ اول و آخر؛ انصاری، قبل از ۱۳۰۷ ق: برگ ۲).

در برخی یادداشت‌های وقف در نسخ مختلف وقفی به آستان قم، بعضی اندک از کلمات متفاوت هستند؛ ولی کلیت و ساختار وقفنامه‌ها تا آنجایی که موجود است و رؤیت شده‌اند، یکی می‌باشند.

۱-۲ - فهرست نسخ خطی وقفی موجود شاهعباس در کتابخانه عبدالعظیم (ع)

در چند بخش به فهرست نسخ خطی وقفی موجود شاهعباس در آستان عبدالعظیم می‌توان پرداخت:

۱-۲-۱ - نسخ وقفی موجود (بدون داستان)

منظور از نسخه‌های خطی وقفی شاهعباس که اکنون «بدون هیچ داستانی» در آستان حرم عبدالعظیم (ع) شهری حضور دارند، این است که ظاهراً این نسخ خطی از ابتدای زمان وقف توسط شاهعباس تاکنون در این آستان نگهداری شده‌اند و ماجرای برای «نقل و انتقال»، «مفقودی» و یا «عدم شناسایی هویت آنها در فهرس» ملاحظه نمی‌گردد؛ که طبق یافته‌های کنونی ما، شامل فقط سه نسخه خطی وقفی می‌باشند:

یک. جام جهان‌نما

پدیدآور: غیاث‌الدین منصور بن محمد دشتکی (م ۹۴۸ ق.). **موضوع:** فلسفه. **زبان:** فارسی. **کد دستیابی:** ۳۰۱ (شماره در فهرست جدید ۱۸۲)؛ شماره ثبت: ۸۲۷. **کاتب نسخه:** نامشخص. **تاریخ کتابت:** اوائل محرم ۹۶۷ ق.

آغاز نسخه: بعد از صفحه وقف‌نامه، آمده است: حمد بیحد ز ازل تا به ابد / احدی را که جز او نیست احد. منشی که ... **انجام اثر:** کلام برخلاف مرام و مراد خوانند و در بدیع آن را مصالبه و اعاره نامند. قد تمّ الکلام بعون الملك العلام فی اوایل محرم الحرام سنه سبع و ستین و تسعمائه. **انجام نسخه:** در چهار برگ آخر حواشی با عناوین «قوله - قوله» آمده است.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش. نشان‌ها و عناوین به شنگرف. جلد: تیماج حنایی ضربی مقوایی، مجدول. ۱۱۱ برگ (صفحه ۱ تا ۲۱۳ شماره‌گذاری شده با مداد، جام جهان‌نما است؛ صفحه ۲۱۴ تا ۲۲۱ شماره‌گذاری شده با مداد، حاشیه انتهای نسخه است)، ۱۶ سطر، ۲۰×۱۰/۵ سم (نک: دشتکی، ۹۶۷ ق: سراسرمتن).

دو. مجموعه ۶۴۸ (شامل سه رساله در منطق)

پدیدآور: گوناگون (علی جرجانی؛ محمد جرجانی؛ حسن کاتی). **موضوع:** منطق. **زبان:** عربی. **کد دستیابی:** ۶۴۸/۱ (شماره در فهرست جدید ۶۰۶)؛ شماره ثبت: ۱۲۱۰. **کاتب نسخه:** حسین بن قنبر علی الحسینی. **تاریخ کتابت:** ۸۶۶ ق. نسخه مجموعه است و شامل سه رساله: ۱ - کبری فی المنطق، جرجانی (پ ۱ - ۱۴ ر)؛ ۲ - الغرّة فی المنطق، محمد جرجانی (۱۶ پ - ۲۵ ر)؛ ۳ - شرح الایساغوجی، حسن کاتی (۲۷ پ - ۵۱ پ).

آغاز نسخه: وقف‌نامه شاه‌عباس. **آغاز متن اصلی نسخه:** (رساله اول) بدان که آدمی را قوتی است درآکه منقش گردد در وی صور اشیاء چنانکه ... **انجام نسخه:** (رساله سوم) ... انما هو البرهان لكونه مرکباً من المقدمات اليقينية. تم الكتاب بعون الله الملك الوهاب و ...

مشخصات ظاهری نسخه: خط: گوناگون. خطاطی نسخه، چند قلم است؛ نستعلیق، نسخ، اندکی تعلیق. خطاطی نسخه، چند قلم است؛ و در رساله اول نسخه، فصل‌ها به شنگرف می‌باشند. جلد: تیماج سرخ مقوایی تازه طرح‌دار. قطع: ربعی کوچک؛ ۵۱ برگ؛ تعداد سطر: مختلف، ۱۸، ۱۹ و ۲۰ سطر؛ ۱۸،۵×۹،۵ سم (نک: جرجانی و دیگران، ۸۶۶ ق: سراسرمتن).

سه. معیار جمالی

پدیدآور: شمس‌الدین محمد بن فخرالدین سعید فخری اصفهانی (قرن ۸ ق)؛ که به نام سلطان ابواسحاق اینجو در سال‌های ۷۴۴ و ۷۴۵ ق نگاشته است. **موضوع:** ادبیات. **زبان:** فارسی. **کد دستیابی:** ۴۹۱ (شماره در فهرست جدید ۷۲۱)؛ شماره ثبت دفتر کل: ۸۲۲ (ص ۳۴). **کاتب نسخه:** نامشخص. **تاریخ کتابت:** روز شنبه ۱۰ شعبان ۹۷۷ ق.

آغاز نسخه: وقفنامه شاه‌عباس. **آغاز متن اصلی نسخه:** بسمله و به نستعین. بدان اصلحک الله که هرچند تفاوت در السنه و اختلاف در لغات بیش از آنست که ذهن هیچ آدمی ... **انجام نسخه:** ... شاه مرصع دهاد همیشه بمردم / هم کمر خسروانی و [هم] تاج جهانی. این رساله شریفه از ایادی مختلفه در آستانه شریفه اشرفیه علیه الف التحیه روز شنبه دهم شعبان المعظم سنه ۹۷۷ به اتمام رسیده و تمام کردیم والسلام تمت.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نستعلیق (بدخط)، عناوین و نشانی‌ها به شنگرف. جلد: تیماج قهوه‌ای مقوایی تازه. قطع: ربعی کوچک؛ ۷۲ برگ؛ تعداد سطر: ۱۵ سطر؛ ۱۹×۱۲ سم (نک: فخری اصفهانی، ۹۷۷ ق: سراسر متن).

۱- ۲- ۲- نسخ برگردانده شده به کتابخانه

برخی از نسخه‌های وقفی شاه‌عباس به بیرون از آستانه برده یا سرقت شده بوده‌اند و در دوره‌های بعدی به این آستان بازگردانده شده‌اند؛ و اکنون در کتابخانه حضور دارند که شامل دو نسخه می‌باشند، عبارتند از:

چهار. نفحات اللاهوت (فارسی)

پدیدآور: میر محمد بن ابی‌طالب حسینی موسوی استرآبادی (قرن ۱۰ ق؛ شاگرد محقق کرکی؛ همچنین نک: فهرست دانشگاه، ۵:۲۰۴۶). **موضوع:** کلام و اعتقادات. **زبان:** فارسی. **کد دستیابی:** ۳۵۸ (شماره در فهرست جدید ۱۳۵)؛ شماره ثبت دفتر کل: ۱۴۹۶ (ص ۴۳). **کاتب نسخه:** نامشخص. **تاریخ کتابت:** شنبه ۱۹ جمادی‌الثانی ۹۵۱ ق.

آغاز ضمیمه الحاقی به نسخه: بسمله، هذا الكتاب من موقوفات حرم السيد الجلیل عبدالعظیم ... **انجام ضمیمه الحاقی:** ... تمت هذه الاسط علی يد العبد الفانی محمد حسن

ابن العلامة السيد عبدالرسول ابن ... و كان ذلك صبح الاثنين (٢٨) شهر رمضان المبارك سنة (١٣٧٣) هجرية. سپس دو یادداشت درج شده. **آغاز نسخه:** وقفنامه شاه عباس. **آغاز متن اصلی نسخه:** بسمله. سپاس بی قیاس لایق خالقیست که محبان آگاه و مخلصان درگاه را باشارات با بشارت اولیک المقربون بنوازد ... **انجام نسخه:** ... باطل و نامسموع خواهد بود واللّه یهدی من یشاء الی صراط مستقیم والحمد لله رب العالمین. تمت الرسالة الشریفه يوم الاثنين تاسع عشر شهر جمادی الثاني سنة حادی و خمسين تسعمائه هجرية.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نستعلیق، برخی نشانی‌ها به شنگرف. جلد: تازه، گالینگور مشکی، عطف تیماج مشکی. قطع: رقعی کوچک؛ ۵۴ برگ (با احتساب ۱۲ برگ الحاقی آل‌طالقانی؛ اصل نسخه ۸۵ صفحه است)؛ تعداد سطر: ۱۱ سطر؛ ۱۷/۵×۱۱/۵ س م (نک: حسینی استرآبادی، ۹۵۱ ق: سراسر متن).

پنج. کفایة التعلیم فی صناعة التنجیم

پدیدآور: محمد بن مسعود بن محمد غزنوی بخارایی مروزی (قرن ۶ ق). **موضوع:** هیئت و نجوم. **زبان:** فارسی. **کد دستیابی:** ۳۱۵ (شماره در فهرست جدید ۵۱۹)؛ شماره ثبت دفتر کل: ۸۱۹ (ص ۲۴). **کاتب نسخه:** محمد بن قاسم. **تاریخ کتابت:** صفر ۱۰۱۰ ق.

آغاز نسخه: یادداشت نونویس سید محمد محیط طباطبایی. وقفنامه شاه عباس در حاشیه صفحه اول متن اصلی که فهرست کتاب است. **آغاز متن اصلی نسخه:** ستایش خدای را که آفریدگار است بی محامل حاجت و آفریدگار... **انجام نسخه:** ... دیگر برین قیاس کن و بدانکه چون بدینجای رسیدیم کتاب به پایان رسید. تمّ الکتاب بعون الله الملك الوهاب فی شهر صفر سنه ۱۰۱۰ ... محمد بن قاسم.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نستعلیق (بدخط و بدون نقطه)، عناوین و نشانی‌ها به شنگرف. دارای شکل‌های متعدد و همچنین دارای جداول. قطع: ربعی. جلد: تیماج تریاکی مقوایی (صحافی تازه گشته). ۱۳۱ برگ (۲۶۲ صفحه)؛ تعداد سطر: ۲۴ سطر؛ ۱۹×۱۲ س م (نک: غزنوی مروزی، ۱۰۱۰ ق: سراسر متن).

۱- ۳- فهرست نسخ خطی وقفی بیرون از آستان

نسخه‌های خطی وقفی شاه عباس صفوی که اکنون در «کتابخانه، موزه و مدرسه مجاور» آستان عبدالعظیم نیستند و با دلایل مختلفی در بیرون از آستانه به سر می‌برند را، می‌توان از دو جهت مطرح نمود:

۱- ۳- ۱- نسخ شناسایی شده در دیگر کتابخانه‌ها و مراکز

جستجوی فراوانی برای شناسایی نسخ وقفی مفقوده شاه‌عباس صفوی به آستان عبدالعظیم انجام شد و کلیدواژه‌های گوناگونی همچون «شاه‌عباس، ۱۰۳۷ ق، نسخ وقفی صفوی، نسخ وقفی شاه‌عباس، آستان عبدالعظیم، نسخ خطی آستان عبدالعظیم و ...» در منابع فهرستی و کتابشناسی‌های متعدد، پیجویی گشت؛ ولی فقط سه نسخه شناسایی شد که در کتابخانه‌های «مجلس شورای اسلامی، ملی، فیضیه قم» قرار دارند و عبارت‌اند از:

شش. تشریح الابدان (کتابخانه مجلس)

پدیدآور: شیرازی، منصور بن محمد (م ۸۰۹ ق). موضوع: طب. زبان: فارسی. کد دستیابی: ۶۸۴۲. کاتب نسخه: نامشخص. تاریخ کتابت: قرن ۱۰.

آغاز نسخه: در عطف و اوراق اولیه نسخه، یک یادداشت نونویس و وقفنامه وجود دارد. آغاز متن اصلی نسخه: شکر و سپاس پادشاهی را سزد و حمد و ثنای بی‌قیاس خالق را رسد که در خلقت انسان دقایق ... انجام نسخه: ... قائم مقام عرقست در بزرگان و ماده این در غشا فضالتی‌اند که حاصل می‌گردد از غدایی که واصل می‌شود.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ؛ ۲۷ برگ، ۲۵ سطر؛ ۲۴×۵/۱۶ س م (نک: شیرازی، قرن ۱۰: سراسر متن؛ نیز: افشار، ۱۳۹۱ ش: ۲۰/۲۹۹).

هفت. مجموعه؛ شامل چهار اثر (کتابخانه ملی ایران)^۱

پدیدآور: مختلف (تفتازانی، حلی و دیگران). **موضوع:** گوناگون (کلام و اعتقادات). **زبان:** عربی و فارسی. **کد دستیابی:** ۳۵۵۶۹ (شامل شماره‌های فرعی: ۵ - ۳۵۵۶۹/۱). **کاتب نسخه:** مختلف. **تاریخ کتابت:** پیش از ۱۰۳۷ ق.

آغاز نسخه: وقف‌نامه شاه‌عباس صفوی. **آغاز متن اصلی نسخه (رساله اول):** بسم‌له. الحمدلله المتوحد بجلال ذاته و کمال صفاته المتقدس فی نعوت الجبروت ... **انجام نسخه (رساله چهارم):** ... من قاتله تمت الاحادیث الرضویة المسماة بالصحيفة و الحمدلله اولاً و الصلوة و السلام علی رسوله ظاهراً و باطناً و السلام علی من اتبع الهدی.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ؛ گوناگون. تزئینات متن: نشان‌ها و خطوط بالای برخی عبارات به سرخی. نوع کاغذ: اصفهانی نخودی، آهار مهره. جلد: مقوایی با روکش تیماج عنبی، عطف گالینگور قهوه‌ای، اندرون تیماج مشکی. قطع: رقعی (۲۰۰×۱۰۵)؛ ۱۳۲ برگ. تعداد سطر: مختلف ۱۵، ۲۰، ۲۳ سطر؛ ۱۱۵×۵۰ و ۱۴۰×۵۰ سم **(نک: تفتازانی و دیگران، ۱۰۳۷ ق: سراسر متن؛ نیز: اطلاعات سایت اینترنتی کتابخانه ملی؛ نشریه ۹/۲۸؛ رایانه ملی، ج ۱).**

هشت. منازل السائرین (کتابخانه مدرسه فیضیه)

پدیدآور: ابواسماعیل عبدالله بن ابی‌منصور محمد، مشهور به خواجه عبدالله انصاری (۳۹۶ - ۴۸۱ ق). **موضوع:** عرفان و تصوف. **زبان:** عربی. **کد دستیابی:** بدون شماره (کتاب هنوز فهرست نشده است). **کاتب نسخه:** نامشخص (شاید محمدباقر باشد). **تاریخ کتابت:** نامشخص (قبل از ۱۰۳۷ ق).

۱. یک نسخه خطی «مجموعه» (شامل: ۱ - شرح عقائد النسفی؛ ۲ - منهاج الکرامة فی معرفة الامامة؛ ۳ - زیارتنامه؛ ۴ - صحیفة الرضا) از نسخ وقفی شاه‌عباس صفوی به آستان‌العظیم، در میان نسخ خطی موقوفات مدرسه چهارباغ اصفهان تحت اختیار سیدالعرفان اصفهانی وجود داشته است؛ که این نسخه به همراه ۹۱۶ جلد نسخه دیگر، در سال ۱۳۹۱ شمسی به کتابخانه ملی ایران منتقل شده است.

آغاز نسخه: بسمله، الحمد لله الواحد الاحد القيوم الصمد اللطيف الخبير القريب الذي أمطر سرائر العارفين كرائم الكلم ... **انجام نسخه:** ... وحده جاحد توحيد من ينطق عن نعته عارية أبطلها الواحد توحيده إياه توحيده ونعت من ينعته لاحد. تم الكتاب بعون الملك الوهاب. حقير محمد باقر. **مشخصات ظاهري نسخه:** خط: نسخ خوش تا؛ با تاريخ ۱۰۳۷ ق. جلد: تیماج ضربی قهوه‌ای، تعداد صفحات: ۱۵۲ صفحه، ۷ سطر، اندازه: جیبی (نک: انصاری، ۱۰۳۷ ق: سراسر متن).

۱- ۳- ۲- نسخ شناسایی شده مشکوک

دو نسخه که مشکوک به تعلق به مجموعه وقفی شاه عباس به آستان عبدالعظیم (ع) می‌باشند نیز، شناسایی شد؛ که عبارت‌اند از:

الف. مجموعه (شامل نبذة عن کتاب «سر الانساب العلویین» و نیز «منتقلة الطالبیه»)

محمدباقر واعظ تهرانی کجوری (م ۱۳۱۳ ق)، کتاب مفصلی در چند مجلد با عنوان «روح و ریحان یا جنة النعيم» دارد. مؤلف در فصل «در امامزادگانی که به ری آمدند و وارد شدند»، اشاره‌ای به نسخه خطی «منتقلة الطالبیه» در آستان عبدالعظیم نموده است (واعظ کجوری، ۱۳۸۲ ش: ۲۳۱/۴).

در این میان، استاد دانش‌پژوه در مقدمه مقاله فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان حضرت عبدالعظیم نیز، همین اشاره را با توضیحاتی جنبی و احتمال وجود چنین نسخه‌ای در کتابخانه مجلس، نقل نموده‌اند (دانش‌پژوه، ۱۳۴۲ ش: دفتر سوم، ۶۳ و ۶۴؛ چاپ کنگره: ۳۹۴/۱۱). نسخه خطی مورد اشاره استاد دانش‌پژوه (کتابخانه مجلس؛ شماره ۱۱۲۵) را تهیه نمودم، ولی نشانی از وقف‌نامه شاه عباس بر آن ملاحظه نشد؛ اما به قرینه نسخه دیگر از مجموعه وقفی شاه‌عباس که در دست استاد محمد محیط طباطبایی بوده است (و در عناوین قبلی معرفی گشت)، بعید نیست این نسخه مورد اشاره استاد دانش‌پژوه، از مجموعه وقفی شاه‌عباس بوده باشد که اوراق اولیه آن سهواً افتاده یا این‌که وقف‌نامه ابتدای نسخه را از بین برده باشند.

ب. عمدة الطالب

در کتاب وقفنامه‌های صفوی، در بخش وقف‌های شاه‌عباس، اشاره‌ای به کتاب عمدة الطالب ابن عنبه به‌عنوان نسخه وقفی شاه‌عباس در کتابخانه آستانه عبدالعظیم حسنی شده است؛ که البته شماره نسخه‌ای برای آن درج نشده است (نک: جعفریان، ۱۳۹۷ ش: ۲۵۱). با جستجویی که در فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان عبدالعظم (ع) قدیماً و جدیداً و نیز فهرستگان نسخ خطی ایران انجام شد، اطلاعاتی از این نسخه دستیاب نگشت؛ و به نظر می‌رسد که اشتباهی در ذکر آن توسط مؤلف، رخ داده است.

۲ - نسخ وقفی شاه‌عباس به آستانه حضرت معصومه (س)^۱

حضرت فاطمه معصومه (س) دختر امام موسی کاظم (ع) یک سال پس از ورود امام رضا (ع) به مرو، یعنی در سال ۲۰۱ قمری عزم خراسان نمود. چون به شهر ساوه رسید، بیمار شد. در همین زمان، موسی بن خزر از خاندان اشعریان مقیم قم، به نزد وی در ساوه رفت و فاطمه (س) را به قم آورد و در منزل خود جای داد. اما فاطمه (س) پس از حدود هفده روز وفات یافت. پیکر حضرت فاطمه معصومه (س) را در محلی موسوم به باغ بابلان به خاک سپردند (نک: قمی، بی‌تا: ۹۳). در روزگار صفویان، آستانه حضرت معصومه (س) شکوه و جلالی یافت. صفویان گنبد و بارگاه فاطمه (س) را مرتفع‌تر و به کاشی آراسته؛ و نیز خادمان و زائران را میهمان می‌کردند (نک: مشیری، ۱۳۵۴ ش: ۹۶ - ۹۸). در همین دوران، موقوفات متنوع و متعددی نیز به این آستان تعلق و اضافه شد.

در این میان، در غره شهر ذیقعدة الحرام سال ۱۰۳۷ قمری (مطابق با حدود تیرماه ۱۰۰۷ شمسی) یکصد و ده نسخه خطی کوچک و بزرگ (که برخی از آنها شامل مجلدات متعددی بوده‌اند) توسط شاه‌عباس صفوی، وقف آستانه حرم حضرت فاطمه معصومه (س) در قم شده است.

۱. این چند صفحه، خلاصه‌ای از نوشته مفصلی در حدود چهل و پنج صفحه، با همین عنوان می‌باشد؛ که البته هنوز منتشر نشده است.

۲-۱ - متن وقفنامه شاهعباس به آستانه فاطمیه کاظمیه (س)

شاهعباس صفوی، یکصد و ده نسخه خطی متنوع را با متن وقفنامه زیر، وقف آستانه حضرت معصومه (س) نمود که در اوراق عطف و ابتداء نسخ موجود، متن آنها چنین است:

«به تاریخ غره شهر ذیقعدة الحرام سنه ۱۰۳۷ وقف نمود این کتاب را با یک صد و نه کتاب دیگر کلب آستانه علی بن ابیطالب علیه السلام عباس الصفوی الحسینی. بر روضه مقدسه منوره عرش درجه فاطمیه کاظمیه موسویه علی مشرفها الف تحیه و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند. مشروط بر این که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند؛ و هر کس بیرون برد در خون حضرت ابی عبدالله الحسین علیه السلام شریک بوده باشد، فمن بدله بعد ما سمعه فانه آثم قلبه [و مهری در ذیل آن زده شده که در آن مکتوب است: «افوض امری الی الله الغنی رفیع الدین بن محمد الحسینی الموسوی»]. (به عنوان نمونه نک: فهرست دانش‌پژوه، ابن‌سینا، قرن ۸؛ برگ اول و آخر).

در برخی یادداشت‌های وقف در نسخ مختلف وقفی به آستان قم، بعضی اندک از کلمات متفاوت هستند؛ ولی کلیت و ساختار وقفنامه‌ها تا آنجایی که موجود است و رؤیت شده‌اند، یکی می‌باشند (به عنوان نمونه نک: خیالی، ۱۰۳۷ ق: عطف نسخه).

۲-۲ - فهرست نسخ خطی وقفی شاهعباس، موجود در کتابخانه یا موزه حرم و فیضیه

در قسمتی از متن وقفنامه شاهعباس برای نسخ وقفی خود به آستانه حضرت معصومه (س) چنین است: «... و بر مدرسه آستانه مزبوره واقعه در دارالمؤمنین قم که طلبه آنجا از آن منتفع شوند. مشروط بر این که از روضه مقدسه مذکوره و مدرسه مزبوره بیرون نبرند...». در این عبارت نام مدرسه مشخص نشده است؛ ولی ظاهراً منظور همین مدرسه فیضیه کنونی در جنب حرم است (نک: مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۰ ش: ۱۲۷ و ۱۲۸)؛ بنابراین، نسخ خطی کتابخانه فیضیه نیز می‌تواند شامل موجودی کنونی مجموعه نسخه‌های خطی وقفی شاهعباس صفوی به آستان مقدسه قم محسوب گردند. اکنون، در چند بخش به فهرست نسخ خطی وقفی موجود شاهعباس در کتابخانه یا موزه حرم و فیضیه می‌پردازیم:

۲-۲-۱ - نسخ موجود در کتابخانه یا موزه آستانه قم و مدرسه فیضیه (بدون داستان)

منظور از نسخه‌های خطی وقفی شاهعباس که اکنون «بدون هیچ داستانی» در آستانه حرم حضرت معصومه (س) قم حضور دارند این است که ظاهراً این نسخ خطی از ابتدای زمان وقف

شاهعباس تاکنون، در این آستان نگهداری شده‌اند و ماجرای برای «نقل و انتقال»، «مفقودی» و یا «عدم شناسایی هویت آنها در فهراس» ملاحظه نمی‌گردد؛ که طبق یافته‌های کنونی ما، شامل فقط سه نسخه خطی وقفی می‌باشند:

یک. روض الجنان و روح الجنان (جلد ۲)

پدیدآور: ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. **محل نگهداری:** قم؛ موزه آستانه حرم حضرت معصومه (س). **کد دستیابی:** ۲۲۸۶ (شماره قدیم: - ۳۹۱). **کاتب نسخه:** محمد زمان الحسینی [ظاهراً، الحسینی الاصفهانی]. **تاریخ کتابت:** سنه ۱۰۱۵ ق. همچنین دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ ق می‌باشد.

آغاز نسخه: وقفنامه شاهعباس می‌باشد؛ که شرح آن پیش‌تر گذشت. **آغاز متن اصلی نسخه:** بِسْمِله، فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّ آرْدُنَا إِلَّا إِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا ... (مطابق با ص ۱، ج ۶ چاپ یاحقی). **انجام نسخه:** [آیه ۱۲۹، سوره توبه] ... و توکل کردم و او خداوند عرش بزرگوار است، و آنچه در عرش آمده است گفته شده از اقوال و اخبار فلا وجه لإعادته تمت ... (مطابق با ص ۸۸، ج ۱۰ چاپ یاحقی). **انجامه نسخه:** تمت المجلدة التاسعة و تتلوه في المجلدة العاشرة ... علی ید احقر العباد و احوجهم الی الله محمد زمان الحسینی فی سنه ۱۰۱۵. اللهم اغفره ولوالديه و لمن نظر فيه بمحمد و آله الطيبين.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به شنگرف. جلد: تیماج قهوه‌ای نقش‌دار ترنجی. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۳۴ برگ (۸۷۰ صفحه)، ۲۵ سطر (صفحاتی که آیات قرآن به‌صورت درشت نوشته شده، فاصله سطرها و گاهی تعداد سطرها کمی متفاوت‌اند)؛ ۳۸×۲۴ س‌م (نک: رازی، ۱۰۱۵ ق: ۲/ سراسر متن؛ دانش‌پژوه، ۱۳۵۵ ش: ۱۲۳).

دو. الشجرة الالهية في علوم الحقائق الربانية

پدیدآور: شهرزوری، شمس‌الدین محمد بن محمود (بعد از ۶۷۸ ق). **موضوع:** فلسفه (اخلاق فلسفی). **زبان:** عربی. **محل نگهداری:** قم؛ کتابخانه آستانه معصومیه. **کد دستیابی:** ۳۸۵ فهرست قدیم (= ۱۰۱۸ فهرست جدید). **کاتب نسخه:** نامشخص. **تاریخ کتابت:** قرن ۱۰. **آغاز نسخه:** وقف‌نامه شاه‌عباس می‌باشد. **آغاز متن اصلی نسخه:** الحمد لله على سوايح نعمه و مواهب حكمه و شمول أحسانه و نیر برهانه حمداً لا تبلغ نهايته و لاتنال ... **انجام نسخه:** (افتادگی دارد؛ انتهای متن موجود): ... المتوسطة في السعادة و مرايا تظهر نسبتها في بعض طبقات عالم المثال و يحضر عندها حينئذ جميع اللذات و الراحة. **مقدار افتادگی:** از ص ۶۹۷ بخش ۲ جلد ۳ از چاپ دکتر نجفقلی حبیبی. **انجامه نسخه:** نامشخص؛ افتادگی دارد. **مشخصات ظاهری نسخه:** خط: نستعلیق بد خط. جلد: صحافی جدید و تازه شده است. تعداد صفحه: ۳۰۶ برگ. تعداد سطر: مختلف السطر، حدود ۲۰ و ۲۲ و ۲۵ سطر؛ ۱۷ در ۲۶ س.م (نک: شهرزوری، قرن ۱۰: سراسر متن؛ دانش‌پژوه، ۱۳۵۵: ۱۲۸؛ نقیعی، ۱۳۹۱ ش: ۲۶۹/۳).

سه. المباحث المشرقية في علم الالهيات و الطبيعيات

پدیدآور: فخر رازی، محمد بن عمر (م ۶۰۶ ق). **موضوع:** فلسفه. **زبان:** عربی. **محل نگهداری:** قم؛ کتابخانه آستانه معصومیه. **کد دستیابی:** ۳۸۶ فهرست قدیم (= ۱۰۱۹ فهرست جدید). **نسخه موجود در آستانه، اکنون از نظر فیزیکی و صحافی، یک مجلد شده است (دو مجلد در یک نسخه).** **کاتب نسخه:** با توجه به ترقیمه پایان مجلد اول، خط اصلی نسخه از «احمد بن محمود بن محمد شروانی» یا «شرودی» است، هرچند که در قسمت‌هایی از خط کهنه، نوع نگارش خط متفاوت شده است؛ و این نکته، جدای از خطوط بخش‌های نونویس نسخه می‌باشد. **تاریخ کتابت:** روز جمعه ۷ صفر ۶۸۷ ق.

آغاز نسخه: وقف‌نامه شاه‌عباس می‌باشد که شرح آن پیش‌تر گذشت؛ البته صفحه وقف‌نامه، آسیب پارگی و رطوبت دیدگی دارد، و جدیداً ترمیم شده است. **آغاز نسخه در مجلد اول:** (جدای از متن وقف‌نامه شاه‌عباس) ... عن طرق العقل ... بالقهر و الاستعلاء المستعلی علی الزمان

الذی ... المقدس عن الفضاء المنعوت بلا انقطاع و لا انقضاء المنتزه عن ان یدخل فی ... (البته این متن آغازین نونویس است).

انجامه نسخه در مجلد اول: ... حرر المجلد الاول من الكتاب الموسوم بمباحث المشرقیه يوم الجمعه السابع من صفر ختم بالخیر و الظفر سنه سبعة وثمانین و ستمائة العبد الضعیف احمد بن محمود بن محمد شروانی (یا شرودی) حامداً و مصلياً. **انجام نسخه (مجلد دوم):** ... لم يستعيب اليه احد فلنختم الكتاب حامدين ولله تعالى و مصلین علی نبیه محمد حین خلقه و بالله التوفیق. تم الكتاب. (پاره انتهایی مجلد دوم المباحث المشرقیه، مفقود بوده است؛ و در تاریخ ۷ آبان ۱۳۹۱ ش یافته شده و به ماقبل نسخه ملحق و صحافی گشته است).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ کم نقطه (تحریر سرعتی و گاهاً متصل)؛ خط اصلی و کهنه، مقداری کمرنگ شده است. قلم خطوط «فصل‌ها، عناوین و برخی از نشان‌ها» به شنگرف هستند. قطع: کمی بزرگ‌تر از وزیری. تعداد سطر: غالباً ۲۷ سطری، ۱۷ * ۲۵ س.م. نسخه در دهه اخیر، تجلید جدید چرمی شده است. **وضعیت ترمیم نسخه:** این نسخه کهن در سه مرحله و زمان ترمیم شده است (نک: رازی، ۶۸۷ ق: سراسر متن؛ دانش‌پژوه، ۱۳۵۵: ۱۶۰؛ نقیبی، ۱۳۹۱ ش: ۲۷۰/۳).

۲-۲-۲ - نسخ موجود در کتابخانه آستانه مقدسه (فهرست چاپ‌نشده)

برخی از نسخ موجود (غیر جدید) کتابخانه آستانه قم، به دلایلی فهرست نشده‌اند (= فهرست یک‌جلدی دانش‌پژوه و فهرست دوجلدی صدرایی و نقیبی)، اما اکنون در کتابخانه موجود هستند؛ همانند نسخه حاشیه نسفی که معرفی خواهد شد. این نمونه نسخ، یا در زمان فهرستنویسی موجود نبوده‌اند و بعداً به کتابخانه برگردانده شده‌اند؛ و یا این‌که در کتابخانه موجود بوده‌اند و به دلایلی همچون نازک بودن، از دید چشم فهرستنویسان پنهان مانده‌اند و یا این‌که اوراق آنها، ملحق به نسخ دیگر بوده و مورد توجه واقع نشده‌اند. در هر صورت، یک نسخه وقفی شاه‌عباس که مورد توجه نبوده، و بعداً مورد توجه فهرستنویسان (جلد ۴ و ۵ فهرست آستانه؛ هنوز منتشر نشده) قرار گرفته، از این قرار است:

چهار. حاشیه علی شرح العقائد النسفيه

پدیدآور: احمد بن موسی خیالی (متوفی حدود ۸۶۲ - ۸۸۶ ق.). موضوع: کلام و اعتقادات. زبان: عربی. محل نگهداری: قم؛ کتابخانه آستانه حرم حضرت معصومه (س). کد دستیابی: ۱۷۷۱. کاتب نسخه: نامشخص. تاریخ کتابت: ندارد (دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ ق می‌باشد).

آغاز نسخه: اما بعد الحمد لله لم تأهله و الصلوة علی سید رسله و آله و صحبه و موصی سبله قال الشارح التحرير عاملة الله بلطفه الخطير بعد ما ...؛ انجام نسخه: (افتادگی دارد) فی بعض المسائل كمسئلة التكوين و غيرها قوله قال اهل الحق الظاهر ان القول مجموع ما فی الكتاب فالمراد باهل الحق [...].

مشخصات ظاهری: خط: نسخی غیر هنری. قوله و نشان‌ها به شنگرف. در صفحه عطف. جلد کنونی: تیماج قهوه‌ای. تعداد صفحات: ۷ برگ. تعداد سطر: ۱۴؛ ۹،۵* ۱۸،۵ س م (نک: خیالی، ۱۰۳۷ ق: سراسرمتن؛ نقیبی، بی‌تا: ۳۵۰/۵).

۲-۲-۳ - نسخ برگردانده شده به کتابخانه آستانه یا فیضیه

جدای از نسخه‌های مفقودی مجموعه وقفی شاه‌عباس به آستانه حرم حضرت فاطمه معصومه (س)، برخی از نسخه‌های وقفی وی که بیرون از آستانه برده یا سرقت شده بوده‌اند، در دوره‌های بعدی به این آستان بازگردانده شده‌اند؛ که فعلاً تنها دو نسخه از این مرجوعی‌ها شناسایی گشت که اکنون یکی در کتابخانه فیضیه حرم مطهر قم و دیگری در خود کتابخانه آستانه قم نگهداری می‌گردند و هر دو، از مجلدات روض الجنان هستند.

کتاب روض الجنان ابوالفتوح رازی در چهار مجلد کتابت شده (و چهار نسخه از مجموعه ۱۱۰ نسخه وقفی شاه‌عباس را تشکیل می‌دهد) که جلد سوم مفقود و مشخصات سه مجلد دیگر آن در دسترس است (جلد دوم و چهارم در فهرست آقای دانش‌پژوه؛ و جلد اول در فهرست کتابخانه فیضیه فهرست شده؛ به عنوان نمونه نک: استادی، ۱۳۹۶ ق: ۶۴/۲)؛ البته جلد اول روض الجنان موجود در کتابخانه فیضیه، در فهرست فنخا، به عنوان دو نسخه فهرست شده است (شماره‌های ۱۲ و ۱۲۳؛ نک: درایتی، ۱۳۹۱ ش: ۹۵۴/۱۶) که هر دو شماره یک نسخه می‌باشند. فهرست آن دو نسخه برگردانده شده به آستان حرم و مدرسه فیضیه، عبارت‌اند از:

پنج. روض الجنان و روح الجنان (جلد ۱)

این نسخه خطی مجلد روض الجنان، از کتابخانه آستانه قم خارج شده بوده است؛ و در سال ۱۳۵۴ ق به کتابخانه فیضیه ملحق شده است؛ و فهرست آن عبارت است از:
پدیدآور: ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. **موضوع:** تفسیر. **زبان:** فارسی. شماره بازیابی نسخه: ۱۲ (دارای چند شماره: ۱۱۶۴، ۱۲، ۶۱۱، ۱۲۳). مرکز نگهدارنده: کتابخانه مدرسه فیضیه (کتابخانه آیت‌الله حائری)؛ اکنون این نسخه در داخل ویتترین سالن بیرونی و ورودی کتابخانه، در معرض دید عموم قرار داده شده است.

کاتب نسخه: چون انجامه افتاده، کاتب نسخه نامشخص است؛ ولی خط شبیه خط محمد زمان الحسینی [ظاهراً، الحسینی الاصفهانی] است (که جلد دوم روض الجنان را کتابت کرده می‌باشد)، هرچند تفاوت‌هایی نیز در آنها قابل تبیین و تفکیک است. **تاریخ کتابت:** چون انجامه افتاده، تاریخ کتابت در دسترس نیست؛ ولی با توجه به مجلد تاریخ‌دار دیگر، می‌توان تاریخ کتابت را حدود ۱۰۱۵ ق دانست. همچنین دارای تاریخ وقف در ۱۰۳۷ ق می‌باشد. **محل کتابت:** نامشخص؛ ولی ظاهراً در اصفهان استنساخ شده است.

آغاز نسخه: وقف‌نامه شاه‌عباس می‌باشد؛ که شرح آن گذشت. **آغاز متن اصلی نسخه:** [ابتدای قرآن] بسم‌الله الرحمن الرحیم و به نستعین. سپاس خدای را که بردارنده این ایوان است و آراینده آن به آفتاب و ماه و ستارگان است، و... **انجام نسخه:** (افتادگی دارد؛ انتهای متن موجود: [آیه ۵۹، سورة نساء] ... طاعت او مقرون کرد. طریقتی دیگر آن است که خدای تعالی طاعة اولی الامر با طاعت رسول و طاعة خود مقرون کرد، چنان‌که قدیم تعالی منزّه است (مطابق با صفحه ۴۰۹ جلد ۵ چاپ یا حق).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق شنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به شنگرف. جلد: تیماج قهوه‌ای نقش‌دار. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۷۰ برگ، ۲۵ سطر؛ ۳۸×۲۴ س‌م (نک: رازی، ۱۰۱۵ ق: ۱/ سراسر متن؛ عراقی و استادی، ۱۳۹۶ ق: ۶۴/۲).

شش. روض الجنان و روح الجنان (جلد ۴)

این نسخه خطی روض الجنان، از کتابخانه آستانه قم خارج شده بوده است؛ و در سال ۱۳۴۸ ق توسط سید محمد باقر متولی باشی حرم به کتابخانه آستانه قم ملحق و وقف مجدد شده است؛ به عبارت دیگر، وی مجلد چهارم روض الجنان را به دست آورده و در تملک خود قرار داده و بعداً به آستانه قم وقف یا اهداء نموده است. فهرست این مجلد عبارت است از:

پدیدآور: ابوالفتح رازی، حسین بن علی. موضوع: تفسیر. زبان: فارسی. **محل نگهداری:** قم؛ کتابخانه آستانه حرم حضرت معصومه (س). **کد دستیابی:** ۱۶۹۱؛ همچنین بر روی برگ اول شماره ماشینی ۶۰۹۳ ضرب شده است، ظاهراً این شماره سابق نسخه بوده است. **کاتب نسخه:** نامشخص؛ خط نسخه حاضر متفاوت از نسخه‌ای است که محمد زمان الحسینی در مجلد دوم کتابت نموده است. به نظر می‌رسد مجلدات چهارگانه روض الجنان، میان چند خطاط تقسیم و استنساخ شده‌اند. **تاریخ کتابت:** چون نسخه افتادگی در پایان دارد، تاریخ کتابت در نسخه موجود نیست؛ اما با توجه به نسخه مجلد دیگر، در حدود سنه ۱۰۱۵ ق کتابت شده است.

آغاز نسخه: افتادگی دارد. افتادگی‌ها شامل: ۱ - وقف‌نامه شاه‌عباس صفوی. ۲ - از آغاز سوره نمل تا آیه ۲۳ سوره لقمان؛ بنابراین متن تفسیر سوره‌های نمل (۲۷)، قصص (۲۸)، عنکبوت (۲۹)، روم (۳۰) و قسمت‌هایی از ابتدای سوره لقمان، از آغاز این نسخه افتاده‌اند. **آغاز متن موجود اصلی نسخه:** [آیه ۲۳، سوره لقمان] يَحْزَنكَ كُفْرُهُ الْيَن اَمْرَجِعُهُمْ فَنَنْبُهُمْ بِم اَعْمِلُوا اِنَّ اِلَهَ عَلِيْمٌ بِذَاتِ الصُّدُوْرِ * نُمَتَّعُهُمْ قَلِيْلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ اِلَى... (مطابق با صفحه ۲۹۳ جلد ۱۵ چاپ یاحقی). **انجام نسخه:** افتادگی دارد. افتادگی‌ها شامل: بخشی از آیه ۱۷ غاشیه تا انتهای قرآن. **انجام موجود نسخه:** ... حسن بصری را گفتند خلق پیل عجب‌تر و عظیم‌تر بود چرا ذکر شتر کرد گفت اگرچه چنین است او [شکل خوک] دارد و گوشش (مطابق با انتهای صفحه ۲۴۷ جلد ۲۰ از چاپ یاحقی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (متن تفسیر با خط ریز و آیات اصلی هر بخش با خط درشت)؛ ترجمه آیات به خط نستعلیق سنگرف. همچنین برخی از علائم و نشان‌ها نیز به سنگرف. جلد قبلی: تیماج قهوه‌ای نقش‌دار ترنجی؛ جلد صحافی جدید: تیماج دارچینی مجدول با ترنج و سرترنج و نمای بارگاه آستان قم. قطع: رحلی بزرگ؛ ۴۰۸ برگ (در صحافی جدید ۴۱۲ برگ؛ که ظاهراً برخی صفحات عطف، اضافه شده‌اند)، ۲۵ سطر (صفحاتی که آیات قرآن به صورت درشت

نوشته شده، فاصله سطرها و گاهی تعداد سطرها کمی متفاوتند؛ ۲۴×۳۸ س م (نک: رازی، ۱۰۱۵ ق: ۴/ سراسر متن؛ نقیبی، بی تا: ۲۸۷/۵).

۲-۳- فهرست نسخ خطی وقفی بیرون از آستانه قم

نسخه‌های خطی وقفی شاه‌عباس صفوی که اکنون در کتابخانه، موزه و مدرسه آستانه قم نیستند و به دلایل مختلف در بیرون از آستانه به سر می‌برند را از چند جهت می‌توان مورد بررسی و پیگیری قرار داد:

۲-۳-۱- نسخ شناسایی شده معلوم المكان

جستجوی فراوانی برای شناسایی نسخ وقفی مفقوده شاه‌عباس به آستانه قم انجام شد و کلیدواژه‌های گوناگونی همچون «شاه‌عباس، ۱۰۳۷ ق، نسخ وقفی صفوی، نسخ وقفی شاه‌عباس، آستانه قم، نسخ خطی آستانه مقدسه قم، و ...» در منابع فهرستی و کتابشناسی‌های متعدد، پی‌جویی گشت؛ ولی متأسفانه نسخی از این مجموعه وقفی که در مکانی مشخص باشند، شناسایی نشد.

۲-۳-۲- نسخ شناسایی شده مجهول المكان

برخی نسخ خطی وقفی شاه‌عباس صفوی به آستانه قم، پس از فهرست شدن دوره معاصر مفقود و یا جابجا شده‌اند. به عنوان نمونه، استاد محمدتقی دانش پژه در فهرست کتابخانه آستانه قم، بعضی از نسخه‌هایی را فهرست و معرفی نموده است که اکنون در این کتابخانه یافت نمی‌شوند؛ و از قضا برخی از آنها، نسخ وقفی شاه‌عباس صفوی به این آستانه می‌باشند:

الف. القانون فی الطب

پدیدآور: ابن سینا، حسین بن عبدالله. موضوع: طب. زبان: عربی. وضعیت استنساخ: قرن ۸. شماره بازبایی نسخه: بدون شماره. مرکز نگهدارنده قبلی: کتابخانه آستانه معصومیه. دانش پژوه درباره این نسخه نوشته است:

چند برگي از آن مانده است با عنوان‌هایی مانند «الفصل الثالث منه فی امزجة الاسنان» و «الجملة الثانية من التعليم الخامس و هی تسعة و عشرون فصلا الفصل الاول کلام کلی فی العصب و العضل و الوتر و

الرباط» و «الفصل الثالث فی طبایع الفصول» با عبارات «بلغت قراة علی السید العم اطلال الله عمره». وقف شاهعباس صفوی در ۱ ذی‌قعدة ۱۰۳۷ با صد و نه جلد دیگر بر «روضه فاطمیه و مدرسه قم» با مهر رفیع الدین محمد حسینی. (نک: دانش‌پژوه، ۱۳۵۵ ش: ۱۵۰؛ همچنین برای عدم وجود این نسخه در فهرست جدید، نک: نقیبی و صدرایی، ۱۳۷۵ ش: سراسر متن؛ فهرست عناوین و فهرست مؤلفین).

شبهه برخی مشخصات این نسخه، در نسخه‌ای از کتابخانه الهیات دانشگاه تهران مشاهده می‌شود که چون دسترسی به نسخه فراهم نشد، نمی‌توان نظر دقیق و نهایی داد (نک: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، ج ۱).

ب. روض الجنان و روح الجنان (ج ۳)

با توجه به یادداشتی که در کنار وقفنامه نسخه خطی روض الجنان کتابخانه فیضیه آمده است که در آن نوشته شده «از جمله یکصد و ده جلد تفسیر است که این مجلد بوده باشد و سه مجلد تتمه این تفسیر [با مهر رفیع الدین محمد الحسینی الموسوی در زیر آن]»، روشن است که هر چهار مجلد روض الجنان وقف آستانه قم شده است؛ که اکنون جلد سوم موجود نیست.

با جستجوی فراوان و نیز بررسی مشخصات حدود ۸۰ نسخه معرفی‌شده از کتاب روض الجنان در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، نشانی از نسخه مجلد سوم تفسیر ابوالفتح وقفی شاهعباس یافت نشد. البته در فرآیند پژوهش، به نسخه‌های برخوردیم که برخی از مشخصات فهرستی آنها، شباهتهایی به نسخ وقفی شاهعباس به آستانه قم داشتند. به عنوان نمونه، یک مجلد (جلد ۳) نسخه روض الجنان کتابخانه آستان قدس رضوی (شماره ۷۶۹۳)، در برخی مشخصات فهرستی، شباهت‌های قابل توجهی با نسخه مجلد سوم مفقودی از چهار جلد روض الجنان آستانه قم دارد؛ هر چند که تصویر نسخه، گویای اختلاف‌های قابل توجهی نیز میان آنها می‌باشد (نک: رازی، قرن ۱۲: ۳/ سراسر متن).

۳- نسخ وقفی ابن خاتون به آستان قدس رضوی (ع)

از دیرباز، یعنی لااقل از اوایل قرن چهارم تاکنون، نسخ خطی مختلفی وقف آستان قدس رضوی (ع) شده است؛ که مهم‌ترین آنها شامل نسخ قرآن کریم هستند. با توجه به اسناد موجود، کتابخانه آستان قدس از قدیم الایام دارای دفاتر ثبت نسخ خطی و فهرست‌های متعدد بوده است. از دوره صفویه به بعد، فهرست‌های قابل توجهی باقی مانده که مهم‌ترین آنها شامل موارد ذیل می‌باشد: ۱

- فهرست کتابها در دوره صفویه (تهیه شده در سال ۱۰۱۰ ق؛ نک: سند شماره ۵۲۷۰۴ کتابخانه رضوی). ۲- فهرست کتابها در دوره افشاریه (تهیه شده در سال ۱۱۴۹-۱۱۵۰ ق). ۳- فهرست کتابها در دوره قاجاریه (تهیه شده در سالهای ۱۲۸۲-۱۲۹۶-۱۳۰۱ ق). اکنون، قدیمی ترین فهرست موجودی که در دسترس است، فهرستی با عنوان «تفسیر تحویل صاحب جمعان بیوتات روضه منوره از ابتدای سال ثیت ثیل ترکی تا اودئیل» یعنی سالهای ۱۰۰۷ تا ۱۰۱۰ ق می باشد (محبوب، ۱۳۸۸ ش: ۱ - ۲). همچنین، با وجود چندین هزار سند و اوراق اداری کتابخانه آستان قدس در دوره صفویه، مربوط به سالهای ۹۹۸ تا ۱۱۴۵ ق، نشان می دهد که این کتابخانه از همان قرون، دارای کارمندان متنوع و مختلفی (همانند تحویلدار، کتابدار، نائب کتابخانه، صحاف، کتابچی، کلیددار، خادم، کتابدار نسخ وقفی و ... بوده است (نک: حکیم، ۱۳۹۰ ش: ۵۳۶).

در این میان، شاه عباس صفوی مجموعه ای نفیس از نسخ خطی (شامل قرآنهای نفیس و برخی نسخ خطی دیگر) را ظاهراً در میان سالهای ۱۰۰۵ تا ۱۰۱۷ قمری به تحویل عالی حضرت میرزا زین العابدین (خلف مرحوم میرزا سید علی طبیب) بر آستان قدس رضوی وقف نموده است؛ که فهرست تفصیلی آنها به عرض دید سالهای ۱۱۴۹ - ۱۱۵۰ ق ثبت شده است (نک: بی نا، ۱۱۵۰ ق: سراسر متن). نسخ وقفی شاه عباس به این آستان، نسبت به دو مجموعه دیگر آستانه قم و آستان عبدالعظیم (ع)، تعداد کمتری را در برمی گیرند؛ و بیشتر این نسخ وقفی شاه عباس، شامل نسخه های قرآن نفیس هستند که چندان در دسترس مراجعین و مردم نبوده اند؛ بنابراین، برای توجه به وضعیت «حفظ و نگهداری» نسخ خطی در آستان قدس رضوی، مناسب است به مجموعه وقفی دیگری که شامل آثار غیر قرآنی و کتابخانه ای است و تعداد نسخ زیادی را دربر می گیرد، بپردازیم.

در مقدمه مقاله اشاره شد که به سال ۱۰۶۷ قمری، چهارصد نسخه خطی توسط «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی» وقف آستان قدس رضوی شده است. شرح حالی از شخص اسد الله بن محمد مؤمن عاملی یافت نشد؛ فقط برخی نویسندگان به واسطه کتابهای وقفی وی به آستان قدس، چند خطی به نام و اطلاعات حاصل از این وقف اشاره نموده اند (نک: امین عاملی، ۱۴۲۱ ق: ۲۸۹/۳؛ تهرانی، بی تا: ۴۲/۵). اما با نظر به این که تعداد قابل توجهی از نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون به آستان قدس، نسخ مربوط به جنوب هند و حیدرآباد است؛ و نیز آثار متعددی از علامی فهامی شیخ محمد خاتون و شاگردان وی در این کتابخانه وجود دارند؛ و نیز جمیع قرائن و اطلاعات به دست آمده دیگر، به نظر می رسد که

شخص اسدالله خاتونی، فرزند علامی فهامی شیخ محمد خاتون عاملی می‌باشد (نک: استادی، ۱۴۰۲ ش: ی ۱۴، سراسر متن).

علامی فهامی شیخ محمد بن علی بن أحمد بن علی نعمه الله بن خاتون، مشتهر به ابن خاتون (م ۱۰۵۹ ق)، از خاندان مشهور آل خاتون در جبل عامل لبنان هستند که به ایران و هند مهاجرت نموده‌اند (نک: مهاجر، ۱۴۱۰ ق و فرهانی منفرد، ۱۳۷۷ ش: سراسر متن). ابن خاتون از شاگردان میر محمد مؤمن استرآبادی ۱۰۳۴ ق در هند و نیز میرداماد (م ۱۰۴۰ ق) و شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ یا ۱۰۳۱ ق)، در ایران بوده است و تألیفات متعددی دارد (نک: استادی، ۱۴۰۲ ش: ی ۵ سراسر متن)؛ که تقریظ و اجازه‌ای از شیخ بهایی بر ترجمه اربعین بهایی وی، قابل توجه است (به عنوان نمونه نک: خاتون عاملی، ۱۰۳۷ ق: برگ آخر). وی حوزه درسی در حیدرآباد هند برپا نمود و شاگردان متعددی را پرورش داده است (به عنوان نمونه نک: استادی، ۱۴۰۲ ش: ط، سراسر متن). ابن خاتون در سال ۱۰۵۸ قمری با اجازه و رخصت از سلطان عبدالله قطب‌شاه (نک: ابن طیفور، بی‌تا: ۲۲۴)، سفر حج خود را آغاز نمود و حدود پنج جمادی‌الاول ۱۰۵۹ ق قبل از رسیدن به عربستان، به میانه راه و در بندر مخا یمن درگذشت (استادی، ۱۴۰۲ ش: ی ۱۱، سراسر متن). جنازه‌اش پس از یک سال، و در حدود رمضان سال ۱۰۶۰ ق، در نزدیکی محل کارش در حیدرآباد هند دفن شد؛ و اکنون محل زیارت مردم شیعیان جنوب هند می‌باشد (نک: عزمی، ۱۹۹۲ م: ۱۶۰).

در هر صورت، کتابخانه شخصی ابن خاتون در سال ۱۰۶۰ ق، توسط سلطان عبدالله قطب‌شاه یا به دستور وی (نک: علامه فلسفی، ۱۳۸۶ ش: ۶۵) از هند به بندر عباس ایران و از آنجا به مشهد الرضا (ع) منتقل شد و در اختیار ورثه ابن خاتون قرار گرفت (نک: نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۱۵۹ و ۱۶۰). پس از چند سال یعنی به سال ۱۰۶۷ ق، این کتابخانه توسط اسدالله مؤمن خاتون عاملی وقف آستان قدس رضوی گردیدند تا ساکنان مشهد مقدس از مطالعه آن بهره‌مند گردند.

۳- ۱- متن وقف‌نامه نسخ خطی ابن خاتون به آستان رضوی (ع)

به‌جز چند نسخه، همه نسخ وقف‌شده توسط اسدالله خاتون به آستان قدس رضوی، دارای مهر و یادداشت‌های وقفی همانندی بودند؛ که برخی با مهر بزرگ و برخی جدای از مهر بزرگ، عبارت‌های مختصری را نیز به صورت دست‌نوشته به همراه داشتند. یادداشت وقفی مهر بزرگ، با این عبارت است:

اضعف عبادالله العنی ابن شیخ محمد مومن اسد اله الخاتونی که ساکنان مشهد مقدس از مطالعه آن بهره‌مند گردند. هر که بفروشد بلغت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود ۱۰۶۷».

در برخی نسخه‌ها، زیر این مهر بزرگ نیز، عبارتی نوشته شده: «الواقف اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی عفی عنه و لجميع المؤمنین فی شهر سنه ۱۰۶۷ ق» به همراه مهر بیضوی واقف: یا اسدالله، غلام توام، این شرفم بس که به نام توام (به عنوان نمونه نک: هارون بن خمیس، ۱۰۳۶ ق: صفحه عطف).

۳-۲- فهرست نسخ خطی وقفی موجود ابن خاتون در کتابخانه رضوی

با چندین ماه تلاش و از طریق جستجوی در فهرس مختلف کتابخانه آستان قدس و نیز «فهرستگان نسخ خطی ایران» و نیز رایانه کتابخانه قدس رضوی، فهرست نسخ خطی وقفی فرزند شیخ محمد خاتون از کتابخانه وی، شناسایی و در یک مجموعه جمع‌آوری و تنظیم شد (نک: استادی، ۱۴۰۳ ش: ج، مقدمه)؛ هر چند که در این میان، اطلاعات شناختی و فهرستی کمتر از بیست و پنج نسخه خطی از چهارصد نسخه وقفی اسدالله خاتون به کتابخانه آستان قدس رضوی یافت نشدند، و البته عناوین این کسری‌ها نیز مشخص نیستند. در هر صورت، این نسخه‌های شناسایی شده (یعنی بیش از ۳۷۵ نسخه فیزیکی)، شامل حدود ۴۱۹ «عنوان اثر» یا عنوان نسخه هستند (نک: همان، ۴۵۰ - ۷۵۰).

۳-۳- فهرست نسخ خطی وقفی بیرون از آستان قدس

در فهرس و اطلاعات کتابخانه‌های دیگر ایران، به جستجوی آثار و نسخ مرتبط با شیخ محمد خاتون پرداخته شد. در این میان، برخی نسخه‌هایی تملکی و یا مرتبط با ابن خاتون، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی یافت شد؛ که تعداد زیادی نبودند و شامل حدود پنج نسخه تملکی و سه نسخه مشکوک به تملک از ابن خاتون هستند؛ و مشخص نیست که چگونه به کتابخانه مجلس منتقل شده‌اند؛ این نسخه‌ها عبارت‌اند از:

۱- برهان السداد فی شرح الارشاد، اثر محمد بن احمد خاتون عاملی، شماره نسخه ۸۶۲۴، به تاریخ قرن ۱۱،

۲- ترجمه قطب‌شاهی (ترجمه اربعین شیخ بهایی)، اثر محمد خاتون عاملی، نسخه شماره ۳۳۴ س، به تاریخ ۱۰۳۷ ق.

۳ - حاشیه حاشیه شرح تجرید، اثر محمد بن ابراهیم خطیبزاده، شماره نسخه ۱۷۴۵، به تاریخ قرن ۱۰

۴ - قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام (بعلاوه: حاشیه قواعد الاحکام؛ جامع الفوائد فی شرح خطبه القواعد)، اثر حسن بن یوسف حلّی، شماره نسخه ۷۹۱۵۰، به تاریخ ۹۷۷ ق.

۵ - مجموعه (التکلیفیه و آثار دیگر)، اثر محمد بن مکی عاملی، شماره نسخه ۱۰۰۷۰، به تاریخ ۹۴۵ ق.

۶ - مجموعه (جنگ شعر و ...)، بی نام (قرن ۱۱)، شماره نسخه ۱۳۹۳۴

۷ - مجموعه (جنگ)، بی نام (قرن ۱۱)، شماره نسخه ۳۴۵۷

۸ - مجموعه (سواد اعظم؛ شامل بیش از ۱۵۵ مطلب)، اثر محمد بن علی خاتون عاملی، شماره نسخه ۵۱۳۸، به تاریخ قرن ۱۱.

البته در بررسی نسخه‌های شناسایی شده از کتابخانه مجلس، مشاهده شد که هیچ کدام از این نسخه‌ها دربردارنده مهر وقف اسدالله خاتون یا حاشیه و یادداشتی از وی نیستند؛ این در صورتی است که جز یکی دو نسخه، تمامی نسخه‌های وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به کتابخانه آستان قدس رضوی، مهر و یادداشت وقف وی را دارند؛ بنابراین اکنون چندین احتمال قابل طرح است: ۱ - آثار شناسایی شده مجلس، نسخه‌هایی مربوط به قبل از سفر ابن خاتون به هند می‌باشند؛ و جزء نسخ وقفی فرزند وی نیستند. ۲ - نسخه‌های تملکی مجلس، آثار جدا افتاده در هند هستند؛ که بعداً به ایران رسیده‌اند، و غیر از مجموعه کتابخانه شیخ محمد خاتون می‌باشند. ۳ - آثار تملکی مجلس، نسخه‌هایی می‌باشند که از بار کتابخانه ارسالی هند سرقت شده‌اند؛ و هنوز مهر و یادداشت وقف در آنها ثبت نگشته بوده است. ۴ - نسخه‌های مجلس، آثار سرقتی از کتابخانه قدس رضوی می‌باشند؛ که نشان‌های وقف‌شان از بین برده شده‌اند. مثلاً، بعید نیست که نسخه کشف الآیات قطب‌شاهی در کتابخانه آیت الله مرعشی (امینی، ۱۳۹۷ ش: ۴۹، شماره نسخه ۱۹۴۱۰، برگ اول و آخر)؛ با عنوان: «هادیه قطب‌شاهی در استخراج آیات الهی» و تاریخ کتابت: ۱۰۴۹ ق، مربوط به نسخ وقفی اسدالله خاتون باشد. در این نسخه، یادداشت و مهر اول و آخر نسخه، تراشیده و محو گشته‌اند (نک: استادی، ۱۴۰۳ ش: ج، ۷۳ - ۱۴۰).^۱

۱. این چند صفحه، خلاصه‌ای از نوشته مفصلی در حدود هشتصد صفحه، با عنوان کتابخانه شیخ محمد خاتون می‌باشد.

نتیجه‌گیری

دو مجموعه وقفی شاه‌عباس اول صفوی (م ۱۰۳۸ ق) که یک سال قبل از درگذشتش، بر دو آستان و بارگاه وقف نموده، بررسی گشت:

یک. «۱۱۰ نسخه خطی وقفی شاه‌عباس بر آستان مقدسه حضرت معصومه در قم، به تاریخ ۱۰۳۷ ق»؛ که از این مجموعه، تنها شش نسخه خطی شامل: «روض الجنان (۳ مجلد)؛ الشجرة الالهية؛ المباحث المشرقية؛ حاشیه علی شرح العقائد النسفیة» اکنون در آستانه قم و مدرسه فیضیه جنب آن، موجود هستند؛ و مابقی نسخه‌های وقفی، مفقود می‌باشند و اطلاعی از آنها در دست نیست.

دو. «۱۲۰ نسخه خطی وقفی شاه‌عباس بر آستان مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) در ری، به تاریخ ۱۰۳۷ ق»؛ که از این مجموعه، تنها هشت نسخه خطی موجودند که پنج نسخه آن در کتابخانه عبدالعظیم (۱ - جام جهان‌نما. ۲ - مجموعه؛ سه رساله در منطق). ۳ - معیار جمالی. ۴ - ترجمه نفحات اللاهوت. ۵ - کفایة التعلیم) و سه نسخه مابقی (۱ - تشریح الابدان. ۲ - مجموعه؛ چهار رساله. ۳ - منازل السائرین) در دیگر کتابخانه‌های کشور حضور دارند؛ و یکصد و دوازده نسخه وقفی شاه‌عباس، مفقود می‌باشند و اطلاعی از آنها در دست نیست.

بنابراین، از آن مجموعه‌های نفیس وقفی که جمعاً ۲۳۰ نسخه بوده‌اند، کمتر از تعداد انگشتان دست، در این کتابخانه‌ها باقی مانده است. در این میان، دو نکته، قابل توجه است: یکم. با این که شاه‌عباس یادداشت‌هایی را بر تک‌تک نسخه‌های وقفی خود بر آستان مقدسه حضرت معصومه (س) و آستان مقدس حضرت عبدالعظیم (ع)، به عنوان وقف‌نامه هر نسخه با چنین جملاتی درج نموده است: «... وقف نمود این کتاب را ... که طلبه از آنها منتفع شوند؛ مشروط بر آنکه از روضه و مدرسه بیرون نبرند. هر کس بیرون برد، در خون حضرت ابی‌عبدالله الحسین شریک بوده باشد. فمن بذله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه»؛ با این حال، نسخه‌های وقفی از این آستان‌ها بیرون برده شده و اکنون مفقود هستند. دوم. مخاطب و استفاده‌کننده نسخ وقفی این مجموعه‌ها در این دو آستان و بارگاه، «طلاب، علما و اندیشمندان» بوده‌اند؛ بنابراین، سؤال مهمی پیش روی ما قرار می‌گیرد که چه کسانی این نسخ خطی وقفی را از این دو آستان بیرون برده‌اند؟ و دیگر آن که لازم است پژوهش جداگانه‌ای صورت گیرد که مفقودی این مجموعه‌ها حدوداً در چه دورانی صورت گرفته است؟

از سوی دیگر، پس از بررسی مجموعه چهارصد نسخه خطی وقفی اسدالله خاتون (یعنی نسخ کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون) در کتابخانه آستان قدس رضوی که به سال ۱۰۶۷ ق وقف این آستان شده‌اند، روشن شد که نسخه‌های شناسایی شده از آن مجموعه وقفی، بیش از ۳۷۵ نسخه فیزیکی (شامل حدود ۴۱۹ «عنوان اثر» یا عنوان نسخه) می‌باشند که اکنون، همگی این نسخه‌ها در کتابخانه آستان قدس موجود هستند.

بنابراین، با توجه به باقی ماندن مجموعه نفیس نسخ وقفی ابن خاتون در کتابخانه آستان قدس رضوی، معلوم می‌شود که کارمندان و مسؤولین این آستان در طول چهار قرن، وظایف نگهداری و محافظتی خود را در حفظ میراثشان، به‌خوبی انجام داده‌اند.

منابع

- استادی، رضا (۱۳۹۶ ق)، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مدرسه فیضیه قم* (دو جلد)، قم: چاپخانه مهر.
- مهاجر، جعفر (۱۴۱۰ ق)، *الهجرة العاملة إلى ایران فی العصر الصفوی (اسبابها التاريخية و نتائجها الثقافية و السياسية)*، بیروت: دارالروضة.
- فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۷۷ ش)، *مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی*، تهران: امیرکبیر.
- استادی، کاظم (۱۴۰۲ ش)، ی ۵، «*آثار و تألیفات شیخ محمد خاتون عاملی*»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
- خاتون عاملی، محمد (۱۰۳۷ ق)، *ترجمه قطب‌شاهی (ترجمه اربعین شیخ بهایی)*، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۳۳۴ س.
- استادی، کاظم (۱۴۰۲ ش)، ط، «*شرح حال و آثار محمد علی کربلایی مؤلف کتاب کشف الایات قطب‌شاهی*»، مجله سفیه، شماره ۸۴.
- ابن طیفور (بی‌تا)، *حدایق السلاطین*، تصحیح شریف النساء انصاری، دهلی: چاپ نعمانی پریس.
- استادی، کاظم (۱۴۰۲ ش)، ی ۱۱، «*بررسی تاریخ وفات شیخ محمد خاتون*»، مخطوط، قم: کتابخانه رضا استادی.
- عزیمی، راحت (۱۹۹۲ م)، *علامه ابن خاتون*، حیدرآباد: باب العلم سوسائٹی.

علامه فلسفی، احمد (۱۳۸۶ ش)، **مکاتبات سلطان عبدالله قطب شاه**، تهران: وزارت امور خارجه.

نصرآبادی اصفهانی، محمدطاهر (۱۳۱۷)، **تذکره نصرآبادی**، تهران: ارمغان.

هارون بن خمیس (۱۰۳۶ ق)، **الفوائد العلیة فی شرح الاثنی عشریة**، نسخه خطی شماره: ۲۵۰۹، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

استادی، کاظم (۱۴۰۳ ش)، ج، **«فهرست نسخ خطی وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به آستان قدس رضوی»**، مشهد: مرکز اسناد و کتابخانه آستان قدس رضوی.

استادی، کاظم (۱۴۰۲ ش)، ی ۱۴، **«بررسی منشأ کتابهای وقفی اسدالله خاتون عاملی»**، پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی، دوره ۲، شماره ۲، صص ۲۴ - ۴۴.

استادی، کاظم (۱۴۰۳ ش)، پ، **«معرفی نسخه خطی روض الجنان شاه عباس صفوی»**، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.

استادی، کاظم (۱۴۰۳ ش)، ت، **«معرفی نسخه خطی کهن المباحث المشرقیة اثر امام فخر رازی (نسخه وقفی شاه عباس صفوی به آستان حرم قم)»**، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.

استادی، کاظم (۱۴۰۳ ش)، ث، **«بررسی وضعیت نسخ خطی وقفی شاه عباس صفوی به آستانه حضرت فاطمه معصومه (س)»**، مخطوط، قم: کتابخانه شخصی حاج شیخ رضا استادی.

افشار، ایرج و محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی (۱۳۹۱ ش)، **فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج ۱۹)**، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

امین عاملی، سید محسن (۱۴۲۱ ق)، **اعیان الشیعة**، بیروت: دارالتعارف.

انصاری، عبدالله بن ابی منصور (پیش از ۱۰۳۷ ق)، **منازل السائرین**، مخطوط، قم: کتابخانه فیضیه، نسخه بدون شماره (فهرست نشده است).

آل طالقانی، سید محمد حسن (۱۳۷۳ ق)، **ضمیمه ترجمه نفحات اللاهوت** (شرح حال محقق کرکی و محمد استرآبادی و ...)، مخطوط، شهرری: کتابخانه عبدالعظیم، نسخه شماره ۳۵۸، دوازده برگ ابتدای نسخه.

بی‌نام (۱۱۵۰ ق)، **فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی در سال‌های**

۱۱۴۹ - ۱۱۵۰ ق، مخطوط، مشهد: کتابخانه آستان قدس، شماره نسخه ۵۲۷۷۵.

تحويل‌دار، میرزا حسین خان (۱۳۴۲ ش)، **جغرافیای اصفهان**، تهران: دانشگاه تهران.

تفتازانی و دیگران (پیش از ۱۰۳۷ ق)، **مجموعه** (شامل چهار اثر)، مخطوط، تهران: کتابخانه ملی ایران، نسخه شماره ۳۵۵۶۹.

تهرانی، آقابزرگ (بی‌تا)، **طبقات اعلام الشیعه**، تحقیق: علینقی منزوی، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.

جرجانی و دیگران (۸۶۶ ق)، **مجموعه ۶۴۸ (شامل سه رساله)**، مخطوط، شهرری: کتابخانه عبدالعظیم، نسخه شماره ۶۴۸.

جعفریان، رسول و رسول جزینی (۱۳۹۷ ش)، **وقف‌نامه‌های صفوی**، قم: نشر مورخ.

حافظیان، ابوالفضل (۱۳۸۲ ش)، **فهرست نسخه‌های خطی حوزه و موزه آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی**، قم: دارالحديث (مجموعه آثار کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم علیه‌السلام؛ جلد ۲۸).

حافظیان، ابوالفضل (۱۳۸۲ ش)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم حسنی (جلد ۱ و ۲)**، قم: دارالحديث (مجموعه آثار کنگره بزرگداشت حضرت عبدالعظیم علیه‌السلام؛ جلد ۲۱ و ۲۲).

حسینی‌اشکوری، سید صادق (۱۳۹۰ ش)، **اسناد وقف‌نامه‌های نسخه‌های خطی (بازشناسی کتابخانه‌ها براساس وقف‌نامه‌های مخطوطات قم)**، قم: مجمع ذخائر اسلامی.

حسینی موسوی استرآبادی، میر محمد بن ابی‌طالب (۹۵۱ ق)، **ترجمه نفحات اللاهوت**، مخطوط، شهر ری: کتابخانه عبدالعظیم، نسخه شماره ۳۵۸.

حکیم، سید محمدحسین (۱۳۹۰ ش)، **«دو فهرست از نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی مربوط به سالهای ۱۰۱۰ و ۱۱۴۹ - ۱۱۵۰ ق»**، اوراق عتیق، شماره ۲، صص ۵۳۵ تا ۷۴۸.

خانی‌پور، رضا (۱۳۹۰ ش)، **«بررسی علل و عوامل خروج کتابهای خطی از ایران و راه‌های مقابله با آن»**، کتابداری و اطلاع‌رسانی، دوره ۱۴، شماره ۵۴، صص ۲۱۹ - ۲۶۲.

خیالی، احمد بن موسی (قبل از ۱۰۳۷ ق)، **حاشیه علی شرح العقائد النسفیة**، مخطوط، قم: کتابخانه آستانه معصومیه، نسخه شماره ۱۷۷۱.

دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۴۲ ش)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستانه امامزاده عبدالعظیم حسنی در شهرری (۱ و ۲)**، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (درباره نسخه‌های خطی)، دفتر سوم، صص ۶۱ - ۸۳ و ۴۲۷ - ۴۸۰.

دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۵۵ ش)، **فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه مقدسه قم** (قطع رحلی، گلاسه)، قم: نشریه آستانه مقدسه قم.

درایتی، مصطفی (۱۳۹۱ ش)، **فهرستگان نسخه‌های خطی ایران**، تهران: کتابخانه ملی. دشتکی، منصور بن محمد (۹۶۷ ق)، **جام جهان‌نما**، مخطوط، شهرری: کتابخانه عبدالعظیم، نسخه شماره ۳۰۱.

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۰۱۵ ق)، **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۱)**، مخطوط با شماره ۱۲، قم: کتابخانه آیت الله حائری (فیضیه).

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۰۱۵ ق)، **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۲)**، مخطوط با شماره ۳۹۱ قدیم، قم: موزه آستانه مقدسه قم.

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۰۱۵ ق)، **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۴)**، مخطوط با شماره ۱۶۹۱، قم: کتابخانه آستانه مقدسه قم.

رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (قرن ۱۲)، **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن (جلد ۳)**، مخطوط با شماره ۷۶۹۳، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

رازی، فخرالدین (۶۸۷ ق)، **المباحث المشرقیة فی علم الالهیات و الطبیعیات**، مخطوط، قم: کتابخانه آستانه معصومیه، نسخه شماره ۳۸۶ (جدید ۱۰۱۹).

شهرزوری، محمد بن محمود (قرن ۱۰)، **الشجرة الالهية فی علوم الحقایق الربانیة**، مخطوط، قم: کتابخانه آستانه معصومیه، نسخه شماره ۳۸۵ (جدید ۱۰۱۸).

شیرازی، منصور بن محمد (قرن ۱۰)، **تشریح الابدان**، مخطوط، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۶۸۴۲.

صدرايي‌خوئي، علی (۱۳۷۵ ش)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۲)**، قم: زائر (دو جلدی است).

عراقی، مجتبی (۱۳۷۸ ق)، **فهرست کتابخانه مبارکه مدرسه فیضیه قم** (دو جلد)، قم: چاپخانه علمیه.

عقیلی، عبدالله (۱۳۸۰ ش)، **تاریخ آستانه ری**، قم: دارالحديث.

غزنوی بخارایی مروزی، محمد بن مسعود (۱۰۱۰ ق)، **کفایة التعلیم فی صناعة التنجیم**، مخطوط، شهرری: کتابخانه عبدالعظیم، نسخه شماره ۳۱۵.

فخری اصفهانی، محمد بن فخرالدین (۹۷۷ ق)، **معیار جمالی**، مخطوط، شهرری: کتابخانه عبدالعظیم، نسخه شماره ۴۹۱.

فلسفی، نصر الله (۱۳۵۳ ش)، **زندگی شاه عباس اول**، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

قمی، حسن بن محمد بن حسن قمی (بی تا)، **تاریخ قم**، تصحیح سید جلال الدین طهرانی، بی جا، بی نا.

محبوب، الهه (۱۳۸۸ ش)، «**فهرستهای کتابخانه آستان قدس رضوی از صفویه تا قاجار**»، شمس (نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)، دوره ۱، شماره ۱ (خرداد و تیر)، صص ۱ - ۲.

مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۵۰ ش)، «**مدرسه آستانه مقدسه (فیضیه)**»، مجله وحید، فروردین شماره ۸۸، صص ۱۲۶ - ۱۲۹.

مشیری، ابوالقاسم (۱۳۵۴ ش)، «**تاریخچه بنای آستانه مبارکه قم**»، معارف اسلامی، ش ۲۳، صص ۹۶ - ۹۸.

مؤذنی، محمدجواد و حسین (۱۳۲۴ - ۱۳۸۰ ش)، **دفتر ثبت کتابخانه آستانه حضرت عبدالعظیم (ع)**، مخطوط (شماره ۲۹۹)، شهرری: کتابخانه آستان عبدالعظیم (ع).

نقیبی، سید حسن (۱۳۷۵ ش)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۱)**، قم: زائر (دو جلدی است).

نقیبی، سید حسن (۱۳۹۱ ش)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۳)**، قم: زائر آستان مقدس.

نقیبی، سید حسن و دیگران (بی تا)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه (ج ۴ و ۵)**، مخطوط (فایل کتاب هنوز منتشر نشده است) قم: کتابخانه آستان قم.

واعظ تهرانی کجوری، محمدباقر (۱۳۸۲ ش)، *روح و ریحان یا جنة النعیم و العیش السّلیم فی احوال السّید عبدالعظیم الحسنی (ع) و التکریم* (۵ مجلد)، تحقیق: سید صادق حسینی اشکوری، قم: دارالحديث.